Wojciechowski Patrícia

A hatalmi változások és a multietnikumú, multikonfesszionális lakosság hatása Vilnius 19–20. századi városképére

Kelet-Közép-Európa történelmét, kultúráját és társadalmát alapjaiban határozták meg a nagy területeken átívelő, multietnikumú birodalmak, ennek következményeképp jelentős számban találunk olyan városokat a régióban, amelyek múltjára erőteljesen kihatott, hogy évszázadokon át különböző etnikai csoportok és vallási közösségek lakták. A mai Litvánia fővárosa Vilnius,[1] melynek városképét, építészetét és kulturális életét egyaránt erősen befolyásolta a multietnikumú és multikonfesszionális lakosság, valamint a történelem során előforduló többszöri hatalmi változások, Kelet-Közép-Európa egyik legizgalmasabb városa ebből a szempontból. Tanulmányom célja, hogy bemutassam, miképp vált a több évszázadon át tartó viszonylag békés együttélés nacionalista vetélkedéssé, majd fegyveres konfliktussá a 20. században, illetve milyen szerepet játszott az etnikai és vallási sokszínűség az építészetre és a város központi részeinek kialakulására. Egy rövid történelmi bevezető után három korszakot fogok kiemelni: a lengyel–litván unió időszakát, a 18. század végétől az I. világháborúig tartó periódust, amikor Vilnius a Cári Oroszország fennhatósága alá került, illetve a két világháború közötti időszakot, mikor Vilnius a második lengyel köztársasághoz tartozott.

Történelmi áttekintés

Hivatalos okiratok először 1323-ban tesznek említést Vilniusról, amely már a Litván Nagyfejedelemség idején, alapításától fogva soknemzetiségű volt.[2] A pogány litvánok, az ortodox ruténok és a katolikus németek dominálták a várost a 14. században, de nagy számban telepedtek le itt zsidók és tatárok is. A Litván Nagyfejedelemségnek inkább ortodox szláv jellege volt, mint pogány litván. A rutén

[1] Már a névhasználat során problémákba ütközünk, hiszen több alternatíva felmerülhet Vilnius elnevezése kapcsán. A ma használt litván Vilnius, a lengyel Wilno, az orosz Vilna, a német Wilne és a jiddis Vilne is bevetté vált. Miután egyik etnikai vagy vallási közösségre sem helyezem a hangsúlyt, ezért dolgozatomban az egyszerűség kedvéért végig a mai Vilnius elnevezést használom.
[2] Zigmantas, 2002. 48.

nyelvet – amit ófehéroroszként tartanak számon – használták elsősorban, valamint ez volt a bürokrácia nyelve is.[3] A középkori Litván Nagyfejedelemség fővárosa a 16. századtól a lengyel–litván nemesi köztársaság (Rzeczpospolita) második számú fővárosa, és az erőteljes polonizációnak köszönhetően a lengyel kultúra egyik központi helyszíne lett. A 18. század végétől Vilnius az Orosz Birodalom fennhatósága alá került, és a vilnai kormányzóság székhelyévé vált. A két világháború között a lengyelek és a litvánok fegyveres konfliktusba kerültek a város és az azt körülvevő Suwałki régió hovatartozása miatt. Végül egy katonai puccs következtében Lengyelországhoz került a város, azonban a független Litvánia nem ismerte el a vilniusi lengyel uralmat. A II. világháborút követően Vilnius a Litván Szovjet Szocialista Köztársaság fővárosaként a Szovjetunió részét képezte, majd 1990-ben Litvánia függetlenségének kikiáltásakor az ország fővárosa lett.[4]

Vilnius évszázadokon át különböző etnikai és vallási közösségek viszonylag békés együttélésének színhelye volt. Lengyelek, litvánok, fehéroroszok, oroszok, ukránok, németek, tatárok, zsidók és karaiták is jelentős számban éltek a városban, ahol, a viszonylag széleskörű vallási tolerancia miatt, a római katolikus, az ortodox, a görögkatolikus és a protestáns egyházak is képviseltették magukat, valamint a zsidóság és a muzulmán tatárok is jelen voltak. A lengyelek, a litvánok és a fehéroroszok egyaránt sajátjuknak érezhették a várost, ezen túl pedig Vilnius a II. világháborúig a kelet-közép-európai zsidóság egyik központja volt; az 1897-es népszámlálás alapján a lakosság majdnem felét a zsidóság tette ki.[5] Az 1897-es első oroszországi népszámlálás adatai alapján a közel 155 ezres városban a lakosok 41,3%-a vallotta magát zsidónak, 36,9%-a római katolikusnak, 23,6%-a ortodoxnak. A beszélt nyelvek közül a lakosság 40%-a a jiddist, 31%-a a lengyelt, 20%-a az oroszt, 4,2%-a a fehéroroszt és 2%-a a litvánt jelölte meg anyanyelveként.[6] Az adatok olyan szempontból nem mutatják a pontos képet, hogy a népszámlálás során nem a nemzetiségre, hanem a vallásra és az anyanyelvre kérdeztek rá, ezáltal a litvánok és a fehéroroszok jelentős része a lengyelt jelölte meg anyanyelveként, így a lengyelek aránya nagyobbnak tűnhet, mint valójában volt, ugyanakkor a népszámlálás eredményei jól rámutatnak a Vilniust jellemző etnikai sokszínűségre.[7]

Elmondható, hogy minden etnikai csoport és vallási felekezet kisebb-nagyobb mértékben rányomta a bélyegét a városképre, ez különösen a szakrális épületek számbavétele során érhető tetten. Vilnius városközpontját a különböző felekezetek vallási épületei díszítik, ezáltal kialakult egy különleges városszerkezet. A katolikus templomok mellett ortodox hagymakupolák emelkedtek, a zsidó negyed közvetlenül beékelődött a katolikus városközpontba, valamint protestáns templomok és egy tatár mecset is színesítették a város tereit.[8]

Századokon át az etnikai hovatartozás enyhe jelentőséggel bírt csak a város életében, a 19. század második felétől kezdve azonban a nemzetiségi konfliktusok egyre

[3] Davies, 2006. 105.
[4] Davies, 2006; Weeks, 2004; Snyder, 2003; Briedis, 2009; Zigmantas, 2002.
[5] Eberhardt, 1997. 216–217.
[6] *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Impierii 1897 g.*, Red.: Troinickij, N.A., St. Peterburg, 1903–1905. Idézi: Eberhardt, 1997. 46.
[7] Weeks, 2004. 2; Snyder, 2003. 50–51.
[8] Venclova, 2009. 16.

inkább felélénkültek, majd a 20. század elején az erősödő nacionalizmusok tovább növelték a feszültséget, miként az antiszemitizmus is egyre nagyobb mértékben jelent meg. A litvánok számára az ősi litván állam magja volt Vilnius, a középkori Litván Nagyfejedelemség fővárosa, a nemzeti identitás alapja és szimbolikus jelentőséggel bíró központja, amit a legenda szerint Gediminas nagyfejedelem egy álom alapján alapított.[9] Mindez a litván hagyományok fontos elemét képezve hozzájárult ahhoz, hogy a litvánok szimbolikus jelentőséget tulajdonítsanak a városnak, és akkor is ragaszkodjanak hozzá, amikor kisebbségben éltek benne. Ennek megfelelően a független litván állam számára elképzelhetetlennek tűnt, hogy Vilnius nélkül működjön.[10] Ugyanakkor a Litván Nagyfejedelemségnek erős rutén jellege is volt, így a fehéroroszok is sajátjuknak érezték a várost a 20. század elején. A 16. századtól rohamos ütemben zajló polonizáció következtében a lengyel kultúra dominált Vilniusban. A lengyelek számára ezért a régi dicső lengyel–litván birodalom második számú fővárosát, a lengyel kultúra egyik fontos színterét, a Mickiewicz és Słowacki-féle lengyel romantikát és az egyfajta mitizált, nosztalgikus töltettel bíró keleti határokat jelentette Vilnius.

A lengyel kultúra legjelentősebb alakjai közül többen is kötődtek a városhoz, ahol bizonyos időszakokban aktívabb lengyel kulturális és irodalmi élet zajlott, mint Krakkóban vagy Varsóban.[11] Ez különösen a 18. században, a Rzeczpospolita háromszori felosztását követően vált jelentőssé, mikor Vilnius fontos szerepet játszott a lengyelség *(polkość)* és a lengyel kultúra megőrzésében. Mindezeken túl a lengyel katolikus egyház egyik legfontosabb zarándokhelye, a Hajnal-kapu kápolnájában található Mária-kegykép, melyről a későbbiekben részletesebben is szót ejtek, szintén Vilniusban található. A zsidóság számára pedig a kulturális virágzás mellett a modern zsidó nacionalista mozgalmak fontos helyszínét is jelentette Vilnius.[12]

A két világháború és a 20. század eseményei teljesen átalakították a város etnikai-demográfiai viszonyait. A II. világháborúban a zsidóság szinte teljesen megsemmisült, a háborút követően a lengyelek aránya is lecsökkent, a század elején még abszolút kisebbségben lévő litvánok a 20. század végére többségbe kerültek, így Vilnius etnikai és vallási tekintetben is viszonylag homogénné vált.[13] A korábbi kulturális keveredés azonban a mai napig őrzi emlékeit a városképben, az építészetben, Vilnius kulturális életében.

A Litván Nagyfejedelemség fővárosától a lengyel kultúra központjáig

1385-ben a krevai unióval perszonálunió jött létre a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség között, a 14. századtól fokozatosan növekedett a lengyel befolyás, majd 1569-ben a lublini unióval egy szorosabb együttműködés, reálunió alakult ki, és megszületett a lengyel–litván nemesi köztársaság, a Rzeczpospolita.[14]

[9] Bojtár, 1990. 25.
[10] Pagel, 1992. 42–43.
[11] Trepte, 2004. 50–51.
[12] Weeks, 2015. 1–2.
[13] Eberhardt, 1997. 216–217.
[14] Frick, 2013. 6–8.

A Rzeczpospolita a 16. században élte fénykorát, Vilnius pedig egy Kelet-Közép-Európában kulcsfontosságú szerepet játszó állam második számú fővárosa lett, ugyanakkor a város a 16. században rohamos ütemben lengyelesedett el; elmondható tehát, hogy Vilnius fénykora és az erőteljes polonizáció egyazon időszakra esett.[15] A várost alapításától fogva a vallási sokszínűség jellemezte, és a vallási tolerancia a lengyel–litván unió felbomlása után sem csökkent. A reformáció során protestáns irányzatok is megjelentek a városban, és ugyan az ellenreformáció a katolicizmus erősödését okozta, a protestánsok, az ortodoxok és a görögkatolikusok a jezsuita barokk idején is viszonylag szabadon gyakorolhatták vallásukat, noha akadtak súrlódások a felekezetek között. A 16. században több külföldről érkező utazó[16] is olyan katolikus városként hivatkozik Vilniusra, ahol különböző vallások találkoznak.[17]

A keresztények, a zsidók, a türk eredetű, de a zsidó vallás egy speciális változatát gyakorló karaiták és a muzulmánok egymás közelében éltek. A kultúrák keveredése a városkép mellett a helyi lakosság mindennapi szokásaira is kifejtette hatását. Például olykor a helyi zsidóság és a muzulmánok is magukévá tették a keresztény tradíciókat, a katolikusok legszentebb egyházi szentélye, a Hajnal-kapu Mária-kegyképe előtt pedig az ortodoxok is tisztelegtek.[18] Egy Vilniusban tevékenykedő bécsi orvosprofesszor, Joseph Frank feljegyzései szerint a muzulmán tatárok egy része is tartotta a pénteki böjtöt.[19] Tomas Venclova pedig arról ír Vilniusról szóló esszékötetében, hogy a jezsuita papok olykor a zsidókat emelték ki jó példaként a szentbeszédeikben.[20]

Vilnius központi városrészeit szabálytalan, labirintusszerű utcahálózat jellemezte, amit a szisztematikus várostervezés hiánya eredményezett. A város karaktere, legalábbis a városközponté, mindenféle különösebb tervezettség nélkül már a 17. század végére kialakult. Az orosz időkben az Óvárosban történtek még ugyan apróbb módosítások, leginkább az egyházi épületekben, illetve szobrok elhelyezésében, de az orosz hatóságok főként az Óvárost körülvevő városrészeket fejlesztették és formálták saját stílusukra. A városrészek nem különültek el egymástól, ezt jól példázza a zsidó negyed, amely beékelődött a keresztény városközpontba – ezáltal a zsidó és a keresztény lakosság mindennapos kapcsolatba került egymással. Közvetlenül a zsidó negyed mellett barokk templomok kupolái emelkedtek, a katolikus Szent Miklós-templom gyakorlatilag teljesen beleolvadt a zsidó városrészbe.[21]

Vilnius egyik különleges szeglete a Hajnal-kapu környéke, ahol három vallás találkozik egymással. A lengyel–litván katolikus kultúrkör egyik legjelentősebb zarándokhelyének közvetlen közelében található az ortodox Szentlélek-templom és a görögkatolikus Szentháromság-templom és bazilita kolostor, amit az orosz hatóságok a 19. század elején bezárattak, és börtönként használtak.[22]

[15] Davies, 2006. 145; 152–153.
[16] Kiechel–Hassler (Hg.), 1866. 103.
[17] Senn, 1966. 2.
[18] Briedis, 2009. 51.
[19] [Frank], 1913. 52.
[20] Venclova, 2009. 115–118.
[21] Venclova, 2009. 115.
[22] Weeks, 2015. 81.

A keveredés szokatlan építészeti megoldásokat is eredményezett. Az ortodox Szentháromság-templom az uniátus egyház 16. századi létrejötte után, amikor az eredetileg ortodox templomok görögkatolikussá váltak, egyedüliként maradt ortodox Vilniusban. Külsőségeit tekintve azonban mégsem emlékeztetett ortodox templomra, a 18. században ugyanis az a Johann Christoph Glaubitz építette át, aki a vilniusi barokk legjelentősebb képviselője volt. A Szentháromság-templom esetében is a barokk építészethez nyúlt, a templom ezért nem követi az ortodox építészeti sajátosságokat, és külsőleg teljesen beilleszkedik a katolikus templomok közé.[23] A 19. század második felében az orosz fennhatóság idején bizánci díszítéseket tettek hozzá, és csökkentették a túlzott barokk dekorációt a homlokzaton, de magát a templomot nem építették át, így a mai napig megőrizte barokk stílusát.[24]

Lakhelyük szempontjából leginkább a tatárok különültek el. A tatárok a külvárosban, a városfalon kívül, a mai Lukiškės negyedben éltek, a Vilija kanyarulatánál. A Tatár utca és a Tatár kapu vezetett városnegyedükbe, amely gyakorlatilag mint egy saját falu létezett Vilniuson belül.[25] Itt állt Vilnius legfontosabb muzulmán szakrális épülete, egy fából készült mecset, de saját iskolája és temetője is volt a tatár közösségnek.[26] A Vilniusba érkező utazók egyfajta egzotikumként számoltak be a Tatár negyedről,[27] mely a 19. században veszítette el jelentőségét, többek között a tatárok nagymértékű asszimilációja következtében.[28]

A tatárokkal ellentétben a zsidóság a város központjában alkotott saját negyedet, ami kifejezetten ritkaságnak számított, hiszen a zsidónegyed a lengyel–litván köztársaság több nagyvárosában a városfalon kívül kapott helyet.[29] Valószínűleg már a 14. századtól, a város alapításától kezdve nagy számban éltek zsidók Vilniusban, miután Gediminas fejedelem biztosította számukra a vallási toleranciát.[30] Azt követően sem romlott a zsidóság helyzete, hogy a litvánok felvették a kereszt-séget, mert a Nyugat-Európában rendszeresen előforduló zsidóellenes intézkedések a Litván Nagyfejedelemség, és később a lengyel–litván köztársaság litvániai területein kevésbé jelentek meg, Vilniusban nem voltak pogromok, és egy rövid időszak kivételével nem volt jellemző a zsidóság kitiltása a városból.[31]

1593-ban III. Vasa Zsigmond privilégiumokat adott a zsidóknak, ezt követően pedig engedélyt kaptak, hogy a zsidónegyedben zsinagógát, rituális fürdőt építsenek, saját boltjaik legyenek, így lehetővé vált, hogy a vilniusi zsidóság megteremtse saját kulturális tereit a városrészen belül. Azonban a tolerancia ellenére is fennálltak korlátozások a zsidósággal szemben: a zsinagóga például nem lehetett magasabb a katolikus templomoknál, és külsőleg sem hasonlíthatott keresztény vallási épülethez, miként a 19. századig nem telepedhettek le zsidók a város főutcáján.[32]

---

[23] Keane, 2015. 14.
[24] Kłos, 1937. 184–185.
[25] Kryczyński, 1937. 10.
[26] Weeks, 2015. 16.
[27] Konopacki, 2010. 99; Kiechel–Hassler (Hg.), 1866. 105.
[28] Kłos, 1937. 258.
[29] Frick, 2013. 38.
[30] Senn, 1966. 2.
[31] Palmaitis–Galvosaitė, 2002. 1327; Wijaczka, 2018. 240; Hundert, 2004. 38–39.
[32] Frick, 2013. 38.

Az európai szinten nézve jelentős vallási tolerancia ellenére rendszeresen előfordultak zsidó lakosokkal szembeni atrocitások. A katolikusok például megkövetelték, hogy a zsidó lakosok is levegyék fejfedőjüket, amikor elhaladtak a Hajnal-kapu utcára néző Szűz Mária kegyképe előtt. Ha ezt elmulasztották, erőszakosan szedték le róluk. Illetve több utalást is találhatunk arra vonatkozóan, hogy a zsinagógát olykor keresztények általi támadások érték.[33] A zsidó hagyományok ugyanakkor a város mindennapjainak részévé váltak, ünnepeik egész Vilnius életére hatással voltak, és a zsidó kultúra egyértelműen befolyásolta a város fejlődését.[34]

Fontos kiemelni, hogy nem lehet homogén zsidóságról beszélni, több különböző zsidó közösség élt együtt, amelyek gyakran éles hitvitákat folytattak egymással.[35] A vilniusi zsidóság nagy része erősen őrizte hagyományait: mindez az öltözködésben, az étkezésben és a mindennapi életben is kidomborodott. A 19. században a zsidó felvilágosodás, a hászkála Vilniusban is megjelent, és a város a hászkála egyik központjává vált, ugyanakkor eltérően mutatkozott meg, mint a német területeken. A vilniusi hászkála tradicionálisabb volt, nem fordult el a mély vallásosságtól, és az asszimilációt sem feltétlenül szorgalmazta. Ezáltal Vilnius a jiddis és héber nyelvű irodalom központja lett.[36]

A vilniusi zsidók közül voltak, akik egyetemre mentek, vagy a városnegyeden kívül folytattak üzleti tevékenységet, de többségében a zsidónegyeden belül éltek, és végezték mindennapi tevékenységeiket a lengyel–litván köztársaság fennállásának időszakában.[37]

A zsidónegyed ékköve a 17. században felépült Nagy Zsinagóga volt, amely Vilnius egyik legdíszesebb szakrális épületévé vált. A Nagy Zsinagóga közvetlen szomszédságában több mint száz kisebb imaház működött. Az oktatás is a zsidónegyeden belül zajlott, rabbiképző iskola és tanulóházak nyíltak. A zsidó negyed központi része az úgynevezett *shulhoyf* volt. Itt álltak a zsidónegyed legfontosabb épületei: a díszes Nagy Zsinagóga, az imaházak, egy könyvtár, a helyi zsidók boltjai és műhelyei. A zsinagógát és környékét udvarszerűen, boltívekkel díszítve építették ki, labirintusszerű és szabálytalan utcák alkották. A zsidó közösség tagjainak gyakorlatilag el sem kellett hagyniuk a környéket, hogy teljes életet éljenek.[38]

A zsidónegyed ugyan közvetlenül a városközpont mellett helyezkedett el, boltíves, udvarszerű kialakítása miatt mégis egyfajta rejtett zuga volt a városnak. Az I. világháború idején Vilniusba érkező német tudósító, Paul Monty egy óceánon belüli szigetként jellemezte a negyedet. Leírásai alapján, a város szívében izolálva, külön éltek a zsidó lakosok, tradícióikat elkülönülve őrizték. Monty leírásai alapján a zsidónegyed meglehetősen koszos volt, ennek ellenére misztikumként tekintettek rá a külföldről érkező utazók, és titokzatos, különleges hangulat övezte a környéket.[39] Monty egyetlen nagy piactérként írta le a negyedet, és külön kiemelte, hogy

[33] Cohen-Mushlin et al., 2010. 284.
[34] Venclova, 2009. 115–118.
[35] Etkes, 2002. 73–74.
[36] Rabinowitz, 2018. 18–19.
[37] Weeks, 2015. 44.
[38] Venclova, 2009. 27.
[39] Paul Monty: *Wanderstunden in Wilna*. Wilna: Verlag der Wilnaer Zeitung, 1918. 59–60. Idézi: Briedis, 2009. 181.

a Nagy Zsinagógát kifejezetten nehéz megtalálni. Miközben a keresztény templomok messziről is dominálták Vilnius tereit, az utazóval könnyen előfordulhatott, hogy úgy hagyta el Vilniust, hogy a díszes zsinagógát észre sem vette.[40]

A Rzeczpospolita időszakában Vilnius sokat veszített litván–rutén jellegéből, helyette a lengyel kultúra fölénye domborodott ki. A város aranykora egybeesett az erőteljes ellengyelesedés időszakával.[41] Az etnikai behatárolás nehézségei és a lengyel–liván állam nemzetiségi kérdései kapcsán felmerülő vitatott értelmezések miatt szinte lehetetlen megállapítani, hogy Vilnius szimbolikus terei melyik etnikai csoporthoz tartoztak a lengyel–litván állam fennállásának idején. A lengyelek, a litvánok és a fehéroroszok nemzetiségi alapon nem igazán tettek különbséget maguk között ebben az időszakban, sokkal inkább társadalmilag differenciálódtak. A litvániai nemesség erősen ellengyelesedett, különösen nyelvi és kulturális értelemben, ugyanakkor vitatott, hogy milyen mértékben őrizték meg litván identitásukat.[42]

A Rzeczpospolita legdominánsabb nemzete egyértelműen a lengyel volt, de nehéz behatárolni, hogy valóban a forrásokból kiolvasható mértékű volt-e a lengyel fölény, vagy a későbbiekben nemzeti öntudatukra ébredő litvánok és fehéroroszok ebben a korszakban is őrizték valamelyest nemzeti identitásukat. Amikor a Rzeczpospolita litván részén, a mai Fehéroroszország területén született, később Vilniusban tanuló, és első verseit Vilniusban megjelentető Adam Mickiewicz a *Pan Tadeusz*ban azt írja, hogy *„Litvánia, szép hazám”*,[43] akkor ezt nem a litván öntudat kifejeződéseként kell értelmeznünk, sokkal inkább Mickiewicz területhez fűződő viszonyát mutatja meg. A költő nem tesz különbséget a litván, a lengyel és a fehérorosz nemzet között. Csak a nacionalizmusok térnyerése után merült fel a kérdés, hogy Mickiewicz a lengyelek, a litvánok vagy a fehéroroszok nemzeti költője volt-e.[44]

Általánosságban elmondható, hogy a közös lengyel–litván nemesi kultúra dominált a Rzeczpospolita területén, így Vilniusban is. Ez különösen a nemesi paloták, illetve a római katolikus templomok esetében igaz. Miután a lengyelek és a litvánok, illetve a ruténok egy része is a katolikus vallást gyakorolta, felekezeti szempontból nem voltak komoly eltérések a Rzeczpospolita legdominánsabb etnikai csoportjai között. A ruténok ortodox, majd görögkatolikus csoportja különbözött valamelyest. Vilnius 16–18. századi kultúráját és építészetét tekintve egy közös, az egész lengyel–litván köztársaságot jellemző kultúráról beszélhetünk.[45] Vilnius szíve, az Óváros központi terei és épületei a 17–18. századra kialakultak, így megfigyelhető, hogy a városképet a lengyel–litván unió hagyományai dominálták.

Vilnius központi élettere a Várhegytől, illetve a vár lábánál fekvő Katedrális tértől indult. A felső vár a Gediminas-toronnyal a Litván Nagyfejedelemség korából származik, és a litvánok számára szimbolikus helyszínt jelent, amely az ősi litván államot jelképezi. Az alsó várat viszont, amely szintén a litván időszakból

[40] Briedis, 2009. 183.
[41] Ochmański, 1986. 310.
[42] Bojtár 1990. 52; Lubamersky, 2001. 7; Snyder, 2003. 24.
[43] Mickiewicz, 1977.
[44] Venclova, 2009. 60.
[45] Weber, 1917. 38; 50.

származik, a lengyel–litván perszonálunió, majd a Rzeczpospolita idején uralkodó aktuális lengyel divatok szerint alakították át.[46] A városközpontban a lengyel–litván nemesség palotái domináltak a tereket. A Radziwiłłek,[47] Sapiehák,[48] Gasztołdok,[49] Chodkiewiczek[50] és Pacok[51] egész városnegyedeket uraltak, díszes épületeket húztak fel, és a templomépítkezésekből is kivették a részüket. Az építkezések során sokszor egymást igyekeztek felülmúlni a pompában.[52] Mindez nem nevezhető pusztán vilniusi jelenségnek, az egész köztársaságban sorra építették a nagy mágnási családok vidéki kúriáikat és városi palotáikat.[53]

A katolikus templomok felépítésében is megmaradt egyfajta kettősség. A központi templomok egy része közvetlenül a litvánok megkeresztelkedése után, a lengyel–litván perszonálunió kezdeti éveiben épült, sokszor maga a litván függetlenségért harcoló Vytautas fejedelem építtette a templomokat. Következésképp nem lehet egyértelmű lengyel hatásról beszélni, noha a későbbiekben általában történtek átalakítások.[54] Ugyanakkor az alapvetően a Litván Nagyfejedelemség korából származó templomokban is lengyel nyelven zajlottak az istentiszteletek a Rzeczpospolita idején. A 16–17. században, a barokk időszakban épült templomok esetében pedig már sokkal inkább felfedezhető a lengyel hatás.[55]

Az ortodox, majd görögkatolikus templomok jól mutatják, milyen erős volt a rutén és ortodox befolyás a Litván Nagyfejedelemség idején. A vilniusi ortodox templomok egy része már a krevói unió előtt, Algirdas nagyfejedelem és felesége, a pravoszláv vallású tveri Julianna tiszteletére felépült. Majd a 16. század elején az ortodox nemes és litvániai nagyhetman, Konstantin Osztrogszkij vette ki a részét az ortodox templomépítkezésekből, többek között a baziliták monostorát és a Szent Miklós ortodox templomot is ő rendelte meg.[56]

A Hajnal-kapu Mária-ikonja pedig az erősen katolikus lengyelek és a szintén katolikus litvánok mellett az ortodox lakosok számára is a város fontos szakrális helyét jelentette, ezáltal összekötötte valamelyest a vilniusi etnikumokat. Az orosz uralom idején az ortodox oroszok is tiszteletüket fejezték ki a kegykép előtt, noha az a 19. század közepétől a lengyel függetlenségi mozgalmak állandó helyszínévé vált.[57]

Vilnius városközpontját a barokk uralja. Ezen az óvárosi városképen a 19. századi orosz uralom, majd a későbbiekben a lengyel, a szovjet és a litván vezetés sem változtatott. A vilniusi barokk a jezsuiták tevékenységével állt szoros kapcsolatban. A 16. században Báthory István uralkodása idején kezdődött a vilniusi barokk időszaka, mely a 18. század közepéig tartott. A barokk templomok legnagyobb része

[46] Zahorski, 1927. 67–71.
[47] Litvánul: Radvila.
[48] Litvánul: Sapiega.
[49] Litvánul: Goštautas.
[50] Litvánul: Chodkevičius.
[51] Litvánul: Pacas.
[52] Venclova, 2009. 81.
[53] Weber, 1917. 38; 50.
[54] Zahorski, 1927; Kłos, 1937.
[55] Kłos, 1937. 68–72.
[56] Kłos, 1937. 173.
[57] Pagel, 1992. 43–46.

a 17. században épült, többségében a már korábban említett sziléziai lutheránus német családból származó, Johann Christoph Glaubitz vezérletével. A várost az európai tudományos életbe becsatornázó egyetem megalapítása szintén a jezsuitákhoz, illetve Báthoryhoz köthető.[58]

A 17–18. században a lengyel–litván mágnások grandiózus építkezésekbe kezdtek, és a templomépítkezésben is a barokk dominált. A római Il Gesù mintájára épült, Litvánia védőszentjéről elnevezett Szent Kázmér-templom az egyik legkorábbi és legpompásabb eredménye a jezsuiták tevékenységének.[59] A litvániai nemesség templomépítkezésben játszott szerepét pedig jól mutatja a városközponton kívüli Antakalnis negyedben álló Szent Péter és Pál-templom, mely a Pac család megbízásából épült fel, és lett a vilniusi barokk egyik legszebb példája.[60]

Az erőszakos ruszifikáció és a nemzetiségi mozgalmak: Vilnius az Orosz Birodalom fennhatósága alatt

A 18. század végén a lengyel–litván nemesi köztársaságot a környező nagyhatalmak, a Cári Oroszország, a Habsburg Birodalom és Poroszország többszörösen felosztották, a lengyel–litván állam megszűnt létezni. Vilnius az Orosz Birodalom részévé vált, így az orosz uralom alapjaiban határozta meg a város 19. századi fejlődését és építészetét. Ez az időszak több szempontból is meghatározó Vilnius történelme szempontjából. Egyrészt a város a 19. század első felében az orosz és lengyel kulturális harc színterévé vált, a lengyelek őrizni akarták dominanciájukat, az oroszok pedig próbálták kiirtani a megelőző évszázadokban végbemenő polonizáció hatásait. A 19. század második felétől pedig megindult egy erőteljes ruszifikációs folyamat, amely lökést adott a litván és a fehérorosz nemzetiségi mozgalmaknak. Ezzel párhuzamosan a lengyel és a zsidó nacionalizmus is erősödött. A század végére a lengyelek és a város közel felét alkotó zsidóság mellett a lengyelektől elkülönülő litvánok és a fehéroroszok is helyet kértek maguknak a város irányításáért folytatott kulturális és politikai harcokban.[61] Emellett az egész Európára jellemző urbanizációs folyamatok is a 19. század második felében érték el Vilniust, a város modernizációja tehát orosz irányítással zajlott le.

Miután a város az Orosz Birodalom részévé vált, jelentősége regionális központtá csökkent, illetve erősen provinciálissá vált.[62] Az arisztokraták helyett a hivatalnokok és a vidéki nemesek uralkodtak. Gyenge közvilágítás, elmaradott infrastruktúra, a vízvezeték és a csatornahálózat megfelelő kiépítésének hiánya, valamint a kocsmák növekvő száma jellemezte Vilniust.[63]

A felosztás előtti időkig csak kis számú orosz közösség élt a városban, és a 16. század végétől, az uniátus egyház megalakulása után az ortodox egyház is háttérbe

[58] Kłos, 1937. 68–70.
[59] Briedis, 2009. 55.
[60] Jaskólski, 1939. 53–54.
[61] Rowell–Griškaite–Rudis, 2002. 25–26.
[62] Wendland, 2006. 274.
[63] Venclova, 2009. 168–169.

szorult. A 19. században ez erősen megváltozott, orosz hivatalnokok és katonák érkeztek Vilniusba, és ugyan még mindig kisebbséget képeztek a lakosságon belül, jelentősen növekedett számuk. A katonaság a városközponton kívül, a Vilija folyótól északra, a Šnipiškės negyedben lévő barakkban állomásozott, a helyi lakosságtól elkülönülve. A barakk és környéke a város rossz hírű negyedének számított, Vilnius leghírhedtebb kocsmái és nyilvános házai álltak itt.[64]

A 19. század elején az oroszok viszonylagos toleranciával kezelték a helyi lakosságot, és továbbra is a Rzeczpospolita időszakában megjelent lengyel, illetve zsidó kultúra dominált, aktív egyetemi, irodalmi és kulturális élet zajlott. Miután a lengyel irodalom és történetírás legnagyobb alakjai, a lengyel romantika legnevesebb képviselői – mint például Adam Mickiewicz és Juliusz Słowacki, illetve a történész Joachim Lelewel – erősen kötődtek a városhoz, Vilnius a lengyel romantika központjává vált, és ez a korszak nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a lengyelek a mai napig a nemzeti irodalom és kultúra megőrzőjeként tekintenek a litván fővárosra, a „Wilno-kultusz" tovább erősödött.[65] A lengyel kulturális dominancia visszaszorítása az 1830-as Orosz Birodalom elleni novemberi felkelés után kezdődött. Az első a lengyel értelmiségre mért súlyos csapás az egyetem 1832-ben történő bezáratása volt, majd a korszak legjelentősebb függetlenségi törekvéssel ellátott lengyel–litván nemzeti felkelése, az 1863-as januári felkelés után kezdődött az erőteljes ruszifikáció.[66]

A kegyetlen megtorlásáról elhíresült, s ezért az Akasztó gúnynevet megkapó Mihail Muravjovot nevezték ki kormányzónak; az orosz hatóságok ezt követően kezdték el saját képükre formálni Vilniust. Muravjov mindent megtett azért, hogy eltörölje a lengyel elemeket, visszaszorítsa a lengyel nyelv használatát, továbbá csökkentse a lengyel kulturális, politikai, oktatási és szellemi élet szerepét A katolikus egyházzal szembeni fellépés mellett a közéletben és a kulturális életben is gyengíteni próbálta a lengyel befolyást, és igyekezett Vilniust minden lengyel sajátosságától megfosztani. Betiltották a lengyel színházat és újságokat, a lengyel iskolák helyett orosz iskolákat hoztak létre. A közéletből kitiltották a lengyel nyelvet, és az orosz kultúrát igyekeztek mértékadóvá tenni. Mindezt ideológiai szempontból alátámasztotta, hogy a Litván Nagyfejedelemség rutén kötődéseit félreinterpretálva, Vilniust eredendően orosz városnak tekintették, amely a hosszú lengyel uralom idején ellengyelesedett. Ez vallási téren is kirajzolódott, Vilniust a pravoszlávia felé igyekeztek terelni, az orosz narratíva szerint ugyanis Vilnius eredetileg ortodox volt, csak a lengyelek tették katolikussá.[67]

Muravjov emlékirataiból és levelezéseiből jól kivehető, hogy már eleve ellenségesen érkezett Vilniusba, a várost a felkeléssel azonosította, és az összeesküvés melegágyaként tekintett rá, a lakosságot pedig a felkelés támogatóinak nevezte. Kinevezése után rögtön hatalmas erőkkel kezdte meg a város arculatának megváltoztatását.[68] Ennek egyik színtere volt az 1864-ben alapított orosz színház, mely

[64] Weeks, 2015. 47.
[65] Weeks, 2015. 38; 43.
[66] Weeks, 2015. 37.
[67] Venclova, 2009. 180.
[68] Muraviev, 1896. 40.

egy, a 19. század második felében fejlesztett és modernizált városrészben állt, és a század végére a város egyetlen működő színháza lett.[69]

Megkezdődött a harc a szimbolikus terekért. A Cári Birodalom igyekezett a városképet saját hatalmához igazítva alakítani. A köztereken szobrokat állítottak, az utcanevek orosz elnevezést kaptak, az üzletekben kötelezővé tették az orosz feliratokat, és a fontosabb köztereket, középületeket is orosz névvel illették.[70] A dán humanista, nyelvész és utazó, Age Meyer-Benedictsen vilniusi utazása során arról számolt be, hogy a várost mindenhol orosz hatalmi jelképek lepték el, az utcák orosz neveket viseltek, így Vilnius első ránézésre egy orosz város benyomását keltette. Ennek ellenére érezni lehetett, hogy nem az orosz lakosság van többségben. A szalonokban lengyelül beszéltek, a falakon Mickiewicz-portrék lógtak, a polcokon lengyel irodalmi művek álltak, és a Hajnal-kapu Mária-kegyképének másolatát majdnem minden házban fel lehetett lelni, legalábbis Meyer-Benedictsen beszámolói alapján.[71]

Az Óvárost és az új városrészeket egyaránt érintette az ortodoxia térnyerése. Muravjov parancsára új ortodox templomokat húztak fel, az elhanyagolt állapotban lévő ortodox templomokat felújították, és a katolikus templomok egy részét is ortodoxszá alakították. Az építkezésekben a főszerepet a Szentpétervároon tanuló, majd Vilnius főépítészeként a kormányzót és a cárt szolgáló Nyikolaj Csagin játszotta, aki többségében neobizánci stílusban tervezte meg, vagy alakította át a templomokat. Az Óvárosban található, korábban romba dőlt Szent Paraszkéva-templomot teljesen újjáépítették, valamint a 14. században épített Theotokos-székesegyház felújítása is Csagin irányításával ment végbe. A szintén az Óváros szívében elhelyezkedő Szent Miklós ortodox templomot teljesen átépítettek neobizánci stílusban, és külön kápolnát emeltek az 1863-as felkelés leverésének emlékére. A barokk katolicizmus egyik legjelentősebb vilniusi alkotását, a Szent Kázmér-templomot már az 1830-as novemberi felkelés után bezárták, majd ortodox templommá alakították. Muravjov utasítására Csagin jelentősebb átalakításokat végzett a templomon. Az eredetileg a római Il Gesú mintájára épített jezsuita templom hagymakupolát kapott, a barokk homlokzatot ortodox elemekkel bővítették, és ikonosztázzal egészítették ki a belső teret.[72]

Az orosz hatóságok egyértelműen a lengyelség megtörése érdekében léptek fel ilyen szigorúan a katolikus egyházzal szemben. Észlelték, hogy a katolicizmus a lengyel kultúra egyik legfőbb bástyája, ezért a templomok bezárása és átalakítása mellett igyekeztek bevezetni az orosz nyelvet a katolikus egyházba; mindezt a fehéroroszokon keresztül próbálták elérni. Ezirányú törekvéseik azonban sikertelenek maradtak, a katolicizmus az orosz fennhatóság idején a lengyelség mentsvára maradt, sőt még erősödött is, hiszen a Vilniusban élő katolikus fehéroroszok nagy számban olvadtak be a lengyelek közé.[73]

---

[69] Briedis, 2009. 139.

[70] Weeks, 2004. 3.

[71] Age Meyer Benedictsen: Lithuania, "The Awakening of a Nation" – a Study of the Past and Present of the Lithuanian People. Copenhagen, Egmont H. Petersens, 1924. 139–141. Idézi: Briedis, 2009. 148.

[72] Kłos, 1937. 177.

[73] Eberhardt, 1997. 20.

Az orosz fennhatóság a katolikusoknál is erősebben sújtotta az uniátus egyházat. Közvetlenül a felosztás előtt az eredetileg ortodox templomok egy kivételével görögkatolikus templomként működtek. Az orosz uralom alapjaiban változtatta meg ezt, hiszen már az 1830-as felkelés előtt megkezdték az uniátus egyház felszámolását, és a század végére teljesen be is fejeződött ez a folyamat. A görögkatolikus templomokat egytől egyig ortodox templomokká alakították, a baziliták kolostorát a Szentháromság-templommal már az 1820-as években bezárták, és börtönként használták. Maga Adam Mickiewicz is raboskodott itt oroszellenes tevékenysége miatt; a költő egyik legfontosabb alkotásában, az *Ősök* harmadik részében fel is használta bebörtönzéséről szóló emlékeit.[74] Az uniátus egyházat teljesen beolvasztották az ortodoxba, és míg a katolikus templomok az orosz idők után újra visszanyerték eredeti funkciójukat, a mai Vilniusban egyetlen görögkatolikus templom működik, a korábban már említett Szentháromság-templom, amely továbbra is elhanyagolt állapotban van.

A 19. század második felében a legfontosabb tereket az oroszok megpróbálták úgy átalakítani, hogy az orosz hegemónia domináljon. Az 1863-as felkelés leverése után megindított szimbolikus terekért folyó harc egyik fontos eleme volt a szoborépítkezés. 1899-ben Puskin mellszobrát állították fel, 1898-ban Muravjov kapott szobrot, 1904-ben pedig II. Katalin szobrát közvetlenül a katolikus székesegyházat körülölelő Katedrális téren helyezték el. Az utóbb említett két történelmi személy szobra egyaránt komoly indulatokat váltott ki a helyi nem orosz lakosságból, az elnyomás szimbólumainak tartották a központi tereken helyet kapó, nagyméretű emlékműveket.[75] A Muravjov-szobor felállítását pedig még a vilniusi orosz lakosság egy része is ellenezte, legalábbis erről számol be egy vilniusi lengyel földbirtokos, Hipolit Korwin-Milewski naplóbejegyzéseiben.[76]

A politikailag motivált építkezések mellett a város modernizálása is a 19. század második felében ment végbe orosz irányítással, így sok hasonlóságot lehet fellelni a Cári Oroszország hasonló méretű városai és Vilnius újabb városrészei között. 1875-től megindult egyfajta várostervezés: sugárutakat, új városrészeket és lakónegyedeket hoztak létre. Mindezt tervszerűen hajtották végre, a kaotikus Óváros után az újabb városrészeket egységes elgondolás mentén húzták fel, bár a végeredmény nem mindig mutatta ezt.[77] Helyiek és külföldi utazók közül is többen panaszkodtak arra, hogy Vilnius újabb városrészeiből hiányzik a rendszer.[78]

A vasúthálózat kiépítése a városi modernizáció egyik fontos lépése volt. 1860-ban érkezett az első vonat Vilniusba, előbb a Vilnius–Szentpétervár, majd a Vilnius–Varsó vonal épült meg. Ez némileg visszavezette a várost Európa vérkeringésébe, az utazók általában egy-egy napot vagy délutánt töltöttek Vilniusban, miközben Szentpétervárra utaztak, és a csatlakozásra vártak.[79] A század végén felépült Szent György sugárút összekötötte az Óvárost az új városnegyedekkel, Vilnius egyre inkább kiszélesedett, egyre több helyszínen élénkült a társasági élet. A korábbi

[74] Burnell, 2009. 73–74.
[75] Jaśkiewicz, 1996. 532–533.
[76] Korwin-Milewski, 1930. 151.
[77] Reklaitė–Leitanaitė (eds.), 2013. 7.
[78] Weber, 1917. 9–10.
[79] Briedis, 2009. 130.

tatár negyed, a Lukiškės, kisebb ipari vállalatoknak adott otthont, és egyre inkább becsatlakozott a város vérkeringésébe, miután az újonnan elkészült sugárút kettészelte. A város fejlődése a 19. század második felében gyorsult fel, jól mutatja ezt a Lukiškės-tér példája. A tér a század közepén elhanyagolt állapotban volt, az 1863-as felkelés leverése után a kivégzések helyszínéül szolgált. A 19. század végére azonban bérházak és ipari vállalatok létesültek a téren és környékén, mindennek eredményeként Vilnius egyik forgalmas részévé vált. A Cári Oroszország számára stratégiailag fontos épületek tervezéséhez, mint például a vasútállomás vagy a Szent György sugárút, szentpétervári építészeket hívtak.[80]

Az Óváros és az Újváros között erős kontraszt lépett fel. A városközpont szűk, keskeny, kacskaringós utcáihoz képest az új városrészeket az egyenes, széles utcák domináltak. Emiatt többen élesen kritizálták az újabb városrészekben folytatott építkezéseket. Egy Vilniusba látogató német útikönyvíró, Paul Weber, arról számolt be, hogy a vasútállomás és környéke kifejezetten kellemetlen látványt nyújt, ezáltal az utazókra nem gyakorolt túl kellemes első benyomást Vilnius. A külső városrészeken erősen érződött a város orosz jellege, és csak a városközpont felé haladva szépültek meg az utcák. Weber kiemeli, hogy mennyire nem tervszerű a város felépítése, az Óváros mellett az Újvárosban sem látott igazán rendszert. Leírása alapján az elegáns villanegyedekbe gyárak és hatalmas kőkolosszusok ékelődtek be, mindez furcsa összhatást keltett.[81]

A vilniusi lengyelek is kritikusan fogadták az orosz modernizációs lépéseket. A két világháború között a vilniusi egyetem professzoraként tevékenykedő ismert építész, Juliusz Kłos Vilniusról írt történelmi és építészeti szempontokat vizsgáló nagyformátumú, „útikönyvében" élesen kritizálta az oroszok által kialakított új városrészeket. Kłos szerint a modern városnegyedek Vilnius szomorú sorsát mutatják be, a szabadság elvesztését és a fejlődés megszakadását szimbolizálják. A 19. században a haladás megtorpant, és miután a 18. században a város többször is leégett, megfelelő tervek nélkül zajlott a város rendbetétele. Vilnius a 19. században elhanyagolttá vált, diszharmóniát keltett, ahogyan a kis utcák és nagy utcák váltakoztak, így a Szent György sugárút üres terei nem harmonizáltak az Óváros szűk utcáival. Kłos szerint a tervek mögött nem volt koncepció, ennek köszönhető, hogy az újabb városrészekben villák mellett bérházak és gyárak álltak, az épületek nem voltak egységesek, és vegyes képet mutatott az új Vilnius. Kłos egyenesen úgy fogalmaz, Lengyelország egyik legszebb városát az orosz időszak alatt elcsúfították.[82]

Az Újvárosban a vallás tekintetében is az orosz fölényt próbálták kidomborítani, és miközben az Óvárosban továbbra is a barokk templomok domináltak, az Újvárosban az ortodox templomok uralták a tereket. Ennek a folyamatnak a két legfontosabb alkotása a Szent Alekszandr Nyevszkij-székesegyház, valamint az új sugárút környékén, a Vilija túlpartján felépített Znamenszkaja-templom. Az új ortodox templomok fontos stratégiai pontokon álltak, az Alekszandr Nyevszkij-templom az új lakónegyedben, könnyen megközelíthető helyen, a Znamenszkaja pedig a Szent György sugárút végén, a Vilija folyón túl, a század végére népszerű

[80] Reklaitė–Leitanaitė (eds.), 2013. 7.
[81] Weber, 1917. 9–10.
[82] Kłos, 1937. 103–104.

lakóövezetnek és villanegyednek számító Žvėrynas negyedben kapott helyet.[83] A sugárút egyik végén így a katolikus székesegyház állt, a másikon pedig egy hatalmas ortodox templom, mely a kilátópontokról nézve is kimagaslott, ezzel valamennyire ellensúlyozta a székesegyház méreteit. 1912-ben Napóleon sikertelen oroszországi hadjáratának 100. évfordulójára és a Romanovok harmadik évszázada tartó uralkodásának ünneplésére egy újabb ortodox templomot emeltek tradicionális moszkvai-bizánci stílusban. A Szent Konstantin és Szent Miklós-templom szintén a város modern negyedében, a Pohulanka városrész dombosabb részén épült fel.[84]

Az orosz dominanciát és a városiasodást egyaránt jelképezi a Katedrális térről induló több kilométer hosszú sugárút, a mai Gedimino prospektas, mely az orosz időszakban Szent György nevét viselte. Az Óváros szűk utcácskáihoz képest nagy eltérést mutat a széles, több kilométer hosszú sugárút, mely a Vilija folyóig vezetett. A Szent György sugárutat Vilnius szimbolikus főutcájának tervezték, mely az egyenes pétervári sugárutakra emlékeztetett.[85] Az előzetes tervekkel ellentétben azonban nem itt kaptak helyet a korszak legfontosabb állami épületei, helyettük kereskedelmi intézmények domináltak az utcát. Bérházak, bankok, mozik, szállodák, boltok és kávézók sorával vált a sugárút a társasági élet divatos helyszínévé.[86]

Az 1863-tól kezdődő erőteljes ruszifikáció ellenére a vilniusi nem orosz közösségek igyekeztek megőrizni és kialakítani saját tereiket. A lengyelek számára az egyetemi templom, a Jánosok temploma játszott fontos kulturális szerepet. Miként a 20. századi vilniusi lengyel–litván újságíró, Helena Romer-Ochendowska fogalmazott, a templom *„az emlékezés panteonjává”*[87] vált. A lengyel rendezvények, nemzeti és vallási ünnepek többségére itt került sor. 1898-ban a Jánosok templomában egy kisebb Mickiewicz-szobrot állítottak fel a költő születésének századik évfordulója alkalmából, ezt követően a vilniusi lengyel romantika több fontos költője is saját szobrot kapott itt.

1874-től az orosz hatóságok engedélyezték a lengyel nyelvű könyvek nyomtatását.[88] A lengyel pozitivizmus egyik legjelentősebb írónője, Eliza Orzeszkowa 1879-ben speciális engedéllyel megnyithatta lengyel könyvesboltját Vilniusban. A hatóságok folyamatos gyanúval figyelték az Óváros központjában álló könyvesboltot, ennek ellenére a lengyelek viszonylag szabadon találkozhattak itt, egészen addig, amíg a cári hatóságok véget nem vetettek ennek, és mindössze két évvel megnyitása után 1881-ben bezárták a könyvesboltot.[89]

A vilniusi zsidóság a megjelenő állami antiszemitizmus ellenére is viszonylag szabad kulturális életet folytathatott az orosz fennhatóság idején. A héber és jiddis nyelvű irodalom egyik központjává vált a város: itt működött Európa legnagyobb zsidó könyvkiadója, a Romm kiadó. A 19. század végén Mattityahu Strashun gyűjteményéből megalakult az első zsidó könyvtár, mely a nyilvánosság számára is

[83] Weeks, 2004. 4.
[84] Laučkaitė, 2008. 98.
[85] Venclova, 2009. 168.
[86] Drėmaitė–Leitanaitė–Reklaitė (eds.), 2016. 7.
[87] Romer-Ochendowska, 1919. 32.
[88] Romanowski, 1999. 47.
[89] Weeks, 2015. 73–74.

látogatható volt. Korábban csak privát, vagy részben privát könyvtárak működtek. A kétemeletes könyvtár a zsidónegyed központjában, a Nagy Zsinagógával szemben állt, és fontos szerepet játszott a zsidó kulturális és tudományos életben.[90]

A század végére a zsidó lakosság egyre nagyobb számban költözött a zsidónegyeden kívülre, főleg az új városrészekbe. Emiatt a 20. század elejére szükségessé vált egy újabb zsinagóga építése, amely a zsidónegyeden kívül élő zsidóság vallási szükségleteit látta el. 1903-ban az új városrészben épült fel a Korál zsinagóga, a hagyományos zsinagógáktól eltérő, mór stílusban. A szakrális épület az Újváros legszélén állt, direkt összeköttetésben a zsidónegyeddel.[91] Míg a II. világháborúban a Nagy Zsinagóga megsemmisült, a Korál zsinagóga megmaradt, és jelenleg a város egyetlen működő zsinagógája.

Az erőszakos ruszifikáció akaratlanul is, de nagy löketet adott a nemzetiségi mozgalmaknak. 1863 után a lengyel ellenállás továbbra is erőteljes maradt, ám ezzel párhuzamosan előbb a litvánok, majd a fehéroroszok is elindultak a nemzetté válás útján. A két etnikai csoport, mely századokon át a lengyel nemzet része volt, eltávolodott a lengyelségtől, külön nemzetté formálódott, és nemzeti mozgalmuk kibontakozása után vetélkedni kezdett a város uralmáért.[92] 1863 után az orosz hatóságok előírták, hogy a litván nyelvű könyveket cirill betűvel kell nyomtatni, mindez a litvánok depolonizálásának egyik legfontosabb eleme volt, mely végül nem az eloroszosodást, hanem a litvánok nemzeti ébredését segítette.[93] A litvánok elkezdtek litván nyelvű könyveket becsempészni a Poroszország fennhatósága alá tartozó, és alapvetően szabadabb légkörű Kis-Litvániából, kialakult a modern litván értelmiség, és a nyelvészetben, az irodalomban, illetve a kultúrában is megindult a litván nemzettudat fejlesztése. A ruszifikáció alatt a lengyel titkos iskolák mellett a litván titkos iskolák is megjelentek Vilniusban,[94] 1901-ben a litván nemzeti mozgalom egyik szimbolikus momentuma lett, hogy saját templomot kapott a közösség. A város egyik legrégibb temploma, a gótikus Szent Miklós-templom lett a litván katolikusok istentiszteletének legfőbb helyszíne.[95]

Az 1905-ös orosz belpolitikai helyzet fordulópontot jelentett Vilnius életében. Az orosz–japán háború, az oroszországi forradalom és az azt követő politikai reformok szabadabbá tették a légkört a városban élő nemzetiségek számára. A cenzúra enyhült, a vallási tolerancia nőtt, és a nemzetiségek elkezdhették saját nyelvű kultúrájuk művelését. A lakosság növekedett, a századfordulóra nagyjából 200,000 ember élt a városban. 1905 után az orosz mellett lengyelül, litvánul, valamint fehérorosz és jiddis nyelven is megjelenhettek napilapok.[96] Egyre inkább kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek, de a lengyel–litván feszültségnek pozitív hozadékai is voltak. A lengyel és a litván társaságok aktivitása egyre erősödött, sokszor egymást igyekeztek felülmúlni.[97] Az I. világháború előtti években egyre nagyobb kulturális

[90] Rabinowitz, 2018. 9; 21; 30.
[91] Przewłocka–Sionek, 2016. 190; Weeks, 2015. 63.
[92] Venclova, 2009. 187.
[93] Staliūnas, 2007. 371.
[94] Hogan-Brun–Meilutė–Grumadienė, 2005. 347.
[95] Venclova, 2009. 194.
[96] Weeks, 2004. 8.
[97] Laučkaitė, 2008. 19; Weeks, 2015. 92–94.

sikereket értek el. A Szent Anna-templomot a lengyelek vezetésével újították fel, a litvánok pedig a felső vár Gediminas tornyát, és a Szent Miklós-templomot renoválták saját maguk által szervezve és finanszírozva.[98] A világháború előtti időszakban a lengyelek szintén saját finanszírozással lengyel nyelvű színházat alapítottak. 1913-ban nyílt meg az Óváros közelében, a Hajnal-kapun túli újabb városrészen, a Pohulanka városnegyedben a lengyel színház.[99] 1911-ben abban a házban, ahol Mickiewicz *Grażyna* című elbeszélő költeményét írta, pedig múzeumot alapítottak.[100] A vilniusi Városháza (a mai filharmónia) a litván nemzeti mozgalom szimbolikus helyszínévé vált, miután 1905-ben itt gyűlt össze a Nagy Szejm, hogy megfogalmazza a litvánok politikai követeléseit, de jól mutatja a litvánok akkori helyzetét, hogy az épületben lengyel és orosz nyelvű színházi előadásokat és koncerteket is tartottak.[101]

A világháborút megelőző években jól szimbolizálta Vilnius helyzetét, hogy habár főként orosz nyelvű iskolákban tanult a fiatalság, a városban javarészt római katolikus templomok emelkedtek, mégis a lakosság majdnem fele zsidó származású volt.[102] Ezek az esztendők, részben a nemzetiségi mozgalmak megerősödéséről szóltak, melyek növelték az etnikai feszültségeket a városban, ugyanakkor egyfajta kulturális virágzást is magukkal hoztak. A feszültségek még nem csaptak át a mindennapokat érintő súlyos harcokká vagy fegyveres konfliktussá, ellenben a nemzetiségek igyekeztek minél többet tenni azért, hogy saját kultúrájuknak érvényt szerezzenek. A lengyel, a litván, a jiddis és a fehérorosz napilapok egymást igyekeztek felülmúlni, növekedett az értelmiségiek aránya, az irodalmi és politikai viták magas színvonalon folytak. A fellendülő szellemi élet mellett az infrastruktúra is fejlődött, így a feltételek adottak voltak ahhoz, hogy kulturális virágzás következzen be. A lengyelek, kihasználva az orosz elnyomás gyengülésével járó új lehetőségeket, folyóiratok sorát adták ki, illetve a kulturális szövetségek mellett a lengyel színház is egyre inkább komoly szerepet játszott a város életében, valamint megszületett egy nagyobb méretű, köztéri Adam Mickiewicz-szobor felállításának a terve, mely a két világháború között vált jelentősebb programmá.[103]

A lengyel–litván konfliktus és Vilnius repolonizálása a két világháború között

Az I. világháború véget vetett a vilniusi orosz uralomnak, hiszen 1915-ben a németek bevonultak a városba. A német vereséget és az I. világháború lezárását követően a határok kijelölése komoly problémákba ütközött. Miután a korábbi Rzeczpospolita területén a lakosság vegyes összetételű volt, s erős keveredés jellemezte a területet, Vilnius és a várost körülvevő Suwałki régió hovatartozását nem lehetett egyértelműen megállapítani.[104]

[98] Laučkaitė, 2008. 42.
[99] Romanowski, 1999. 52–53.
[100] Leśniewska–Barwiński, 2015. 184.
[101] von Rauch–Misiunas–Taagepera, 2000. 24.
[102] Snyder, 2003. 62–64.
[103] Weeks, 2015. 92–94.
[104] Łossowski, 1996. 93–97.

A világháborút követően megszületett a független Lengyelország és a független Litvánia is. Nemzeti öntudatuk szempontjából a lengyelek és a litvánok is fontos kulturális központként tekintettek Vilniusra. A lengyelek elképzeléseiben a keleti területek lengyel kultúra által dominált, de multietnikumú városai, mint Lwów vagy Vilnius a lengyelség *(polkość)* fellegvárainak számítottak, egyfajta szimbólumaiként jelentek meg annak a hitnek, hogy Lengyelország mindent túlél.[105] Mindeközben a litvánok ragaszkodtak hozzá, hogy Vilnius a független Litvánia fővárosa legyen. A litvánok számára elsősorban a történelmi múlt miatt szimbolikus értelemben volt fontos a város, nemzeti kultúrájuk dicsőségét, függetlenségüket szimbolizálta. Ugyanakkor a litvánok abszolút kisebbségben éltek, így etnikailag nehezen lehetett volna litván városnak nevezni Vilniust a 20. század elején. Felfogásuk szerint a lengyel és a fehérorosz lakosság is litván volt eredetileg, csak a polonizációs folyamatok miatt elveszítették anyanyelvüket.[106] A litván vezetők úgy vélték, a katolikus litvánok jelentős része automatikusan lengyelnek vallotta magát a népszámlálások alkalmával, ezért az adatok nem a valóságot tükrözték, így nem igazolható, hogy abszolút kisebbségben lettek volna Vilniusban.[107]

1919-ben, miközben az antant az új határok kijelölésén dolgozott, számos lengyel–litván fegyveres konfliktusra került sor a Vilniust körülvevő, vegyes lakosságú Suwałki régióban.[108] 1920 októberében a Népszövetség közvetítésével aláírták a lengyel–litván fegyverszüneti megállapodást, mely litván kézen hagyta volna Vilniust, ám ezzel párhuzamosan a litvániai lengyel származású államfő, Józef Piłsudski vezette lengyel állam már megszervezte a katonai akciót, mely Vilniust Lengyelország kezére játszotta. A katonai puccsot a szintén litvániai lengyel Lucjan Żeligowski vezette. A lengyel–litván viszony olyan szinten elmérgesedett a két világháború között, hogy a litvánok gyakorlatilag mindenféle diplomáciai kapcsolattól elzárkóztak Lengyelországot illetően. A litván alkotmány Vilniust nevezte meg fővárosának, az ország tehát abban a különös helyzetben találta magát, hogy hivatalos fővárosa egy másik állam részét képezte a két világháború között.[109]

Vilnius Lengyelországhoz csatolása után a lengyelek megpróbálták visszaformálni saját képükre a várost, és újra a lengyel kultúra központi helyszínévé akarták tenni azt. A rövid idő és a feszült politikai helyzet miatt csak kisebb volumenű átalakításokat tudtak elvégezni, nagyobb építkezésekre és jelentősebb várostervezésre nem adódott lehetőségük. Az utcaneveket lengyelesítették: a Szent György sugárutat Mickiewiczről nevezték el, és a főbb utcák neveinél is lengyel megfelelőket alkalmaztak. Igyekeztek a Rzeczpospolita hagyományait hirdető elnevezéseket használni, erre példa a nevét a lublini unióról kapó Lubelska utca, de maga a Mickiewicz sugárút is arra az időszakra utal, mikor Vilnius a lengyel kultúra központi helyszíne volt.[110] A korábban a kormányzóról elnevezett tér a várost

[105] Trepte, 2004. 53.
[106] Łossowski, 1996. 93–97.
[107] Senn, 1996. 3.
[108] Łossowski, 1996. 95.
[109] Snyder, 2003. 63–64; 68–70.
[110] Weeks, 2004. 20.

elfoglaló Żeligowski tábornok nevét vette fel, a Lukiškės teret pedig Piłsudski térré nevezték át.[111]

Vilnius repolonizálásának egyik legfontosabb eszköze az egyetem újbóli megnyitása volt. Jól jelzi az esemény jelentőségét, hogy a megnyitó ünnepélyes keretek között zajlott, és maga Piłsudki is részt vett rajta. A Hajnal Kapu-kápolnában tartották az ünnepi misét, és egész Lengyelországban megünnepelték az egyetem újranyitását, mellyel a századokon át virágzó vilniusi egyetemi és tudományos életet akarták újjáéleszteni. [112]

Már az I. világháború előtt, az orosz fennhatóság idején felmerült egy gigantikus méretű Mickiewicz-szobor felállításának a terve. Krakkóban, Varsóban, Poznańban és Lwówban is volt már szobra a költőnek, de Vilniusban, ahol pályája kezdődött – a Jánosok templomában elhelyezett kisebb szobron kívül – nem volt jelentősebb emlékműve.[113] A szobor végül a két világháború között nem épült fel, csak a század végén, immáron litván vezetéssel.[114]

A Mickiewicz-szobor sikertelensége ellenére több fontos lengyel kulturális személy is szobrot kapott Vilniusban. A kultúra patronja, Józef Montwiłł mellett a Vilniusban éveken át karmesterként tevékenykedő zeneszerző, Stanisław Moniuszko mellszobrát is elhelyezték.[115]

A két világháború közötti időszakban egyértelműen kirajzolódott, hogy már nemcsak a zsidónegyedben él nagyszámú zsidó lakosság. Alapvetően három városrészben élt a vilniusi zsidóság: az óvárosi zsidó negyedben főleg a régi hagyományokat követő, ortodox zsidóság élt, a zsidó negyed szélén laktak a gazdagabb, az ortodox tradícióktól valamelyest elhatárolódó lakosok – különösen a Pohulenka városrészt jellemezte ez, illetve a külvárosban, a Šnipiškės negyedben is nagyszámú zsidó lakosság élt.[116]

1925-ben Vilniusban alakult meg a kelet-európai zsidóság történetét és kultúráját, illetve a jiddis emlékeket kutató YIVO, amely mind a mai napig a zsidóság fontos tudományos központja A YIVO központi épülete a Pohulankán állt, ahol mellette több zsidó társaság, bank és iskola is működött. A vilniusi zsidó sportegyesület, a Makabi sportpályái szintén a Pohulankán kaptak helyet. Az óvárosi zsidónegyed után az Újváros szélesebb utcáin és sugárútján is kialakult egy újabb zsidó városközpont.[117]

A lengyel–litván feszültségek ellenére a multietnikumú múlt szimbolikus őrzője volt a Rasos temető. A temetőben a lengyel és a litván értelmiség, a kulturális élet jelentős képviselői és a nemzeti mozgalmak vezetőinek sírjai egyaránt helyet kaptak. A lengyelek, a litvánok és a fehéroroszok számára is történelmi és szimbolikus helyszín a temető. 1935-ben Józef Piłsudski halála után mauzóleumot állítottak neki itt, és ugyan ő maga nem a temetőben nyugszik, a szívét két Słowacki-idézettel díszített síremlékében helyezték el, édesanyja sírja mellett. Ugyancsak a Rasos

[111] Kłos, 1937. 256.
[112] Siedlecki, 1929. 12; 16.
[113] Weeks, 2015. 136–137.
[114] Steffen, 2004. 35–37.
[115] Čepaitienė, 2013. 171.
[116] Weeks, 2015. 147.
[117] Cammy, 2015. 13.

temetőben helyezték örök nyugalomra a litvánok atyját, Jonas Basanavičiust.[118] A két világháború közötti időszakban a lengyelek a Rasos temetőt saját emlékhelyként alkalmazták, az 1919–20-as a bolsevikok és litvánok ellen vívott háborúban elesett lengyel katonák sírjai a temetőben kaptak helyet, és évente megemlékezéseket szerveztek tiszteletükre. Ennek ellenére a temetőt sosem sikerült a lengyeleknek véglegesen kisajátítaniuk, mindvégig egyfajta szimbolikus összekötő szerepet játszott Vilnius keresztény nemzetei között.[119]

A II. világháború súlyos változásokat idézett elő Vilnius etnikai viszonyait tekintve: a zsidóság szinte teljesen megsemmisült, Lengyelország határait a II. világháború után nyugatra tolták, így elveszítették Vilniust, a 20. század végére a lengyelség aránya lecsökkent, a szovjeturalom évtizedeiben pedig újból egy idegen hatalom próbálta a saját képére formálni a várost. A század végére Vilniusban egyértelműen többségbe került a litván lakosság,[120] a város történelme, a különböző etnikumok és vallási közösségek azonban olyan szinten befolyásolták Vilnius múltját, hogy mindez a mai napig őrzi hatását a városképen.

Összegzés

Vilnius Kelet-Közép-Európa egyik legérdekesebb városa a hatalmi változások okozta etnikai sokszínűség és várostervezési megoldások szempontjából, miképp a 16–18. századi lengyel–litván köztársaság második számú fővárosaként a régióban betöltött jelentősége sem elhanyagolható. A város történelmével viszonylag keveset foglalkozik a magyar történetírás, pedig Vilnius különleges emlékhelye különböző etnikai és vallási közösségek együttélésének. Mindez kultúrájára és építészetére is hatást gyakorolt, illetve Vilnius sorsa segít megérteni, hogyan változtatta meg a 20. századi növekvő nacionalizmus és a két világháború egy kelet-közép-európai város multietnikumú összetételét és kulturális életét. Vilnius építészete, terei és utcái egyaránt rávilágítanak arra, mekkora hatást gyakoroltak a különböző etnikai és vallási közösségek és a különböző időszakokban domináns hatalom a városkép kialakulására, és miként segítették, valamint miben hátráltatták ezek a tényezők a város fejlődését.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Bojtár

1990 Bojtár, Endre: *Litván kalauz*. 1. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

Briedis

2009 Briedis, Laimonas: *Vilnius: City of Strangers*. First edition. Budapest, Central European University Press, 2009.

[118] Čepaitienė, 2013. 171.
[119] Leśniewska–Barwiński, 2015. 182–183.
[120] Eberhardt, 1997. 216–217.

Burnell

2009 Burnell, Joel: *Poetry, Providence, and Patriotism. Polish Messianism in Dialogue with Dietrich Bonhoeffer*. Eugene, OR, Pickwick Publications, 2009.

Cammy

2015 Cammy, Justin: Foreword. In: *Vilna, My Vilna: Stories by Abraham Karpinowitz*. Syracuse, NY, Syracuse University Press, 2015.

Cohen-Mushlin et al.

2010 Cohen-Mushlin, Aliza – Kravtsov, Sergey – Levin, Vladimir – Mickūnaitė, Giedrė – Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Jurgita: *Synagogues in Lithuania N-Ž: A Catalogue*. Vilnius, VDA leidykla, 2010.

Čepaitienė

2013 Čepaitienė, Rasa: Memory politics in a Multiethnic City: the Case of Vilnius. *PLURAL. History. Culture. Society. Journal of History and Geography Department, „Ion Creangă" State Pedagogical University,* 1. (2013) 1–2. sz. 164–179.

Davies

2006 Davies, Norman: *Lengyelország története.* Budapest, Osiris, 2006.

Drėmaitė–Leitanaitė–Reklaitė (eds.)

2016 Drėmaitė, Marija – Leitanaitė, Rūta – Reklaitė, Julija (eds.): *Vilnius 1900–2016. An Architectural Guide*. Vilnius, Leidykla Lapas, 2016.

Eberhardt

1997 Eberhardt, Piotr: *Przemiany narodowoście na Litwie.* Warszawa, Przegląd Wschodni, 1997.

Etkes

2002 Etkes, Immanuel. *The Gaon of Vilna. The Man and his Image*. Berkeley, CA, University of California Press, 2002.

Frick

2013 Frick, David: *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno.* Ithaca, NY–London, Cornell University Press, 2013.

Frost

2015 Frost, Robert: *The Oxford History of Poland-Lithuania: Volume 1: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford, Oxford University Press, 2015.

Hogan-Brun–Meilutė–Grumadienė–Laima

2005 Hogan-Brun, Gabrielle – Meilutė, Ramonienė – Grumadienė, Laima: The Language Situation in Lithuania. *Journal of Baltic Studies,* 36. (2005) 3. sz. 345–70.

HUNDERT

2004 HUNDERT, Gershon David: *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century*. Berkeley, CA, University of California Press, 2004.

JANICKA

2009 JANICKA, Iwona: *Kultura higieniczna Wilna w latach 1795–1915*. Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009.

JASKÓLSKI

1939 JASKÓLSKI, Jan: *Wilno jego zabytki i piękno: przewodnik turystyczny*. Wilno, Druk „Lot", 1939.

JAŚKIEWICZ

1996 JAŚKIEWICZ, Leszek: Sprawa pomnika Murawiowa „Wieszatiela" w Wilnie. *Przegląd Historyczny,* 87. (1996) 3. sz. 531–539.

KEANE

2015 KEANE, Megan: The Influence of a Multi-confessional Community on Religious Architecture in Vilnius. *Bowdoin Journal of Art,* (2015) 1–21.

KIECHEL–HASSLER (HG.)

1866 KIECHEL, Samuel – HASSLER, Konrad Dieterich (Hg.): *Die Reisen des Samuel Kiechel, aus drei Handschriften 1563–1619.* Stuttgart, Literarischer Verein, 1866.

KONOPACKI

2010 KONOPACKI, Artur: Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego. Księstwa Litewskiego w XVI–XIX w. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.

KORWIN-MILEWSKI

1930 KORWIN-MILEWSKI, Hipolit: *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925).* Poznań, Drukarnia Katolickaa Sp. Akc. Jan Jachowski Księgarnia Uniwersytecka, 1930.

KŁOS

1937 KŁOS, Juliusz: *Wilno: przewodnik krajoznawczy*. Wilno, Wydawn. Wileńskiego Oddziału Polskiego Tow, Turystyczno-Krajoznawczego, 1937.

KRYCZYŃSKI

1937 KRYCZYŃSKI, Leon: *Historia meczetu w Wilnie: (próba monografii*). Warszawa, nakładem „Przeglądu Islamskiego" – Zakł. Graf. L. Wolnickiego, 1937.

LAUČKAITĖ

2008 LAUČKAITĖ, Laima: *Art in Vilnius 1900–1915*. Vilnius, Baltos Lankos, 2008.

Leśniewska–Barwiński

2015 Leśniewska, Katarzyna – Barwiński, Marek: Polish Heritage in the Multicultural Borderland. The Case of Vilnius Region. In: *Geographical-political aspects of the transborder conservation of natural and cultural heritage, borderlands and contemporary changes of the politics in border regions. Region and Regionalism.* Eds.: Sobczyński, Marek – Rykała, Andrzej. Opole, Instytut Śląski w Opolu, 2015. 179–191.

Lubamersky

2001 Lubamersky, Lynn: National Self-Perception Among the Lithuanian Nobility: Evidence From the Radziwiłł Family. *Journal of Baltic Studies,* 32. (2001) 1 sz. 5–18.

Łossowski

1996 Łossowski, Piotr: *Konflikt polsko-litewski 1918–1920.* Warszawa, Wydawnictwo „Ksiazka i Wiedza", 1996.

Mickiewicz

1977 Mickiewicz, Adam: *Pan Tadeus vagy Az utolsó birtokfoglalás Litvániában: nemesi történet 1811–12-ből tizenkét verses könyvben*. Ford.: Rónay György. Budapest, Európa, 1977.

Muraviev

1896 Muraviev, Mihail Nikolaievic: *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa („Wieszatela") (1863–1865): pisane w roku 1866*. Kraków, Spółka Wydawnicza Polska, 1896.

Ochmański

1986 Ochmański, Jerzy: The National Idea in Lithuania from the 16th to the First Half of the 19th Century: The Problem of Cultural-Linguistic Differentiation. *Harvard Ukrainian Studies,* 10. (1986) 3–4. sz. 301–315.

Pagel

1992 Pagel, Jürgen: Der Polnisch-litauische Streit Um Wilna Und Die Haltung Der Sowjetunion 1918–1938. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge,* 40. (1992) 1. sz. 41–75.

Palmaitis–Galvosaitė

2002 Palmaitis, Letas – Galvosaitė, Akvilė: Juden in Litauen: Ein Abriß über Die Geschichte Der „Lite" Und Die Blütezeit Der Jüdischen Kultur 1918–1941. *Osteuropa,* 52. (2002) 9–10. 1326–1337.

[Frank]

1913 [Frank]: *Pamietniki D-ra Józefa Franka Profesora Uniwersytetu Wilenskiego.* Wilno, Druk Józefa Zawadzkiego, 1913.

Przewłocka-Sionek

2016 Przewłocka-Sionek, Renata: *Miasta wielokulturowe Łódź, Wilno, Lwów: śródmiejska zabudowa mieszkaniowa z przełomu XIX/XX wieku: podobieństwa i różnice*. Łódź, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2016.

Rabinowitz

2018 Rabinowitz, Dan: *The Lost Library: The Legacy of Vilna's Strashun Library in the Aftermath of the Holocaust*. New England, Brandeis University Press, 2018.

Reklaitė–Leitanaitė

2013 Reklaitė, Julija - Leitanaitė, Rūta (eds.): *Vilnius 1900–2013: A Guide to the City's Architecture*. Vilnius, Architektüros Fondas, 2013.

Romanowski

1999 Romanowski, Andrzej: The Year 1905 and the Revival of Polish Culture Between the Neman and the Dnepr. Transl.: Panek, Beata. *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne Des Slavistes,* 41. (1999) 1. sz. 45–67.

Romer-Ochendowska

1919 Romer-Ochendowska, Helena: *Wilno*. Poznań–Warszawa, nakł. Bibljoteki Dzieł Wyborowych – Księgarnia św. Wojciecha, 1919.

Rowell–Griškaite–Rudis

2002 Rowell, Stephen Christopher – Griškaite, Reda – Rudis, Gediminas: *A History of Lithuania*. Vilnius, Inter Se, 2002.

Senn

1966 Senn, Alfred Erich: *The Great Powers Lithuania and the Vilna Question 1920–1928*. Leiden, Brill, 1966.

Siedlecki

1929 Siedlecki, Michał: *Wspomnienia z pierwszych dwu lat organizacji Uniwersytetu Wileńskiego Wspomniena*. Wilno, druk Józefa Zawadzkiego, 1929.

Snyder

2003 Snyder, Timothy: *The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, CT, Yale University Press, 2003.

Staliūnas

2007 Staliūnas, Darius: Between Russification and Divide and Rule: Russian Nationality Policy in the Western Borderlands in Mid-19th Century. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge,* 55. (2007) 3. sz. 357–373.

Steffen

2004 Steffen, Katrin: Ein „jüdisches Denkmal" in Wilna? Das Denkmalprojekt von Henryk Kuna und Gedächtnisort Adam Mickiewicz im Fokus der polnisch-jüdischen Beziehungen. In: *Jüdische Kultur(en) im Neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Hg.: Dmitrieva, Marina – Petersen, Heidemarie. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2004. 34–50.

Trepte

2004 Trepte, Hans-Christian: Auf der Suche nach der verlorenen Heimat: Wilna im literarischen Schaffen von Czeslaw Milosz. In: *Jüdische Kultur(en) im Neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Hg.: Dmitrieva, Marina – Petersen, Heidemarie. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2004. 50–69.

Venclova

2009 Venclova, Tomas: *Vilnius: Egy város Európában*. Budapest, Európa, 2009.

von Rauch–Misiunas–Taagepera

2000 von Rauch, Georg – Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein: *A Balti államok története*. Budapest, Osiris, 2000.

Weber

1917 Weber, Paul: *Wilna: eine vergessene Kunststätte*. München–Wilna, Verlag der Zeitung der 10. Armee – R. Piper, 1917.

Weeks

2004 Weeks, Theodore R.: *From 'Russian' to 'Polish': Vilna-Wilno, 1900–1925*. Washington, D.C., National Council for Eurasian and East European Research, 2004.

2015 Weeks, Theodore R: *Vilnius Between Nations 1795–2000*. DeKalb, IL, Northern Illinois University Press, 2015.

Wendland

2006 Wendland, Anna Veronika: „Europa" zivilisiert den „Osten": Stadthygienische Interventionen, Wohnen und Konsum in Wilna und Lemberg 1900–1930. In: *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Hg.: Janatková, Alena – Kozińska-Witt, Hanna. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006. 271–295.

Wendland

2004 Wendland, Anna Veronika: Kulturelle, nationale und urbane Identitäten in Wilna (1918–1929). Ansätze und Fragestellungen auf dem Weg zu einer integrierten Stadtgeschichte. In: *Jüdische Kultur(en) im Neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Hg.: Dmitrieva, Marina – Petersen, Heidemarie. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2004. 13–34.

Wijaczka

2018 Wijaczka, Jacek: The Role and Significance of the Jews in the Economy of the Polish–Lithuanian Commonwealth: The State of Research and Research Directions. In: *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*. Eds.: Polonsky, Antony – Węgrzynek, Hanna – Żbikowski, Andrzej – Paulsson, Gunnar S. Brighton, Academic Studies Press, 2018. 231–254.

Zahorski

1927 Zahorski, Władysław.: *Przewodnik po Wilnie.* Wilno, nakład księgarni Józefa Zawadzkiego, 1927.

Zigmantas

2002 Zigmantas, Kiaupa: *The History of Lithuania*. Lithuania, Baltų lankų leidyba, 2002.